

UN CAS DE PROBLEMES DE COMPORAMENT: *DEL PERQUÈ AL COM*

Autors: *David Riera Riu; Anna Sala Ferran*

Es Calidoscopi

C/Gaspar Sabater, 10 -1r C

07010 Palma de Mallorca

www.escalidoscopi.net

Resum

Si una àrea de la psicologia infantil està especialment sotmesa a tòpics sobre l'etiologia dels seus problemes, aquesta és la dels trastorns del comportament. “*La culpa la tenen els pares*”, “*el problema el causa el sistema educatiu d'avui dia, molt pitjor que el d'abans*” o “*tot això ho provoca un excés de tecnologia i l'accés indiscriminat a tot tipus d'informació*” són algunes d'aquelles explicacions causa-efecte que, a part de ser empíricament difícils de contrastar, ens aporten poca cosa pel que fa a les formes de resoldre les problemàtiques dins aquesta àrea.

Des del nostre punt de vista, per investigar sobre els problemes de comportament amb un mínim **rigor científic**, haurem de renunciar a la recerca de les causes directes dels esmentats “trastorns”. En aquest sentit, convé recordar que, de fet, s'empra el terme *trastorn* i no el de *malaltia*, ja que el primer no inclou el requisit d'una etiologia coneguda. Tot i això, un dels mites de la ciència sosté que per resoldre un problema, n'hem de conèixer la causa. Però fins i tot en un camp com el de les matemàtiques, el *perquè* no és l'objecte d'estudi. Desenvolupant acurats anàlisis, les afirmacions matemàtiques s'entenen millor com a elements interrelacionats dins un sistema, prescindint d'explicacions sobre l'origen o les causes. En aquesta direcció hem observat que, quan en la nostra tasca clínica atenem una família que ens presenta un problema de comportament, la incògnita sobre les causes d'aquest, mai s'allarga massa si aconseguim quelcom que considerem clau: extreure de la seva pròpia experiència canvis que expliquin el **funcionament del problema** que ens exposen, canvis que, a més de resoldre'l, ajudin a entendre'n el mecanisme i modificar-lo. És a dir, l'objectiu serà la solució del problema i l'explicació de la seva resolució (i no de la seva

causa).

En aquest article exposarem un cas sobre un problema de comportament i la seva resolució, il·lustrant una metodologia de treball basada en el funcionament del problema i no en el seu origen.

Paraules clau: *Trastorns del comportament, Teràpia Breu Estratègica, Trastorn Negativista Desafiant, context escolar, context de la llar.*

Abstract

If there is an area of childhood psychology that is especially subdued to clichés about the etiology of their problems, that is the one related to behavioral disorders. *“It's the parents' fault”, “the problem is caused by the education system of nowadays, which is worse than before”* or *“all these things are provoked by an excess of technology and the indiscriminated access to any kind of information”*. These are some of cause-effect explanations that, a part from being difficult to contrast empirically, give us very little information about the resolution of these problems in this area.

From our point of view, to investigate about behavioral problems with a minimum of **scientific rigour**, we will have to give up the search of direct causes of the mentioned “disorders”. In this sense, we have to remember that, in fact, the term “disorder” is used instead of “illness” because the first one doesn't include the condition of a known etiology. However, one of the science myths supports that to resolve a problem, we have to know the cause. But even in a subject as mathematics, the “why” is not the object of its study. Developing accurate analysis, the mathematics affirmations are understood better as interrelated elements in a system, doing without explanations about the origin or the causes. In this way, we have observed that in our clinical work when we attend a family who presents a behavioral problem, the mystery about its causes is never too long if we obtain something we consider the key point: extracting from their own experience changes that

explain **the functioning of the problem** they expose, changes that, more than resolve it, can help to understand the mechanism and to modify it. That is to say that the objective will be the solution of the problem and the explanation about its resolution (and not about its cause).

In this article we are going to expose a case about a behavioral problem and its resolution, illustrating a work methodology based on the functioning of the problem and not on its origin.

Keywords: *Behavioral disorders, Brief Strategic Therapy, Oppositional Defiant Disorder, school context, home context.*

Com treballarem?

En el cas que presentem, una vegada més hem treballat amb els adults implicats (pares i professionals de l'educació) prescindint de la participació directa del nin. Precisament, quan el problema és de comportament i de conflicte amb l'autoritat, pot representar una greu ferida per aquesta, qüestionar-la delegant-la a figures que no l'exerceixen com a “*educadors naturals*” (i que ens perdoni la *Supernanny* per aquesta afirmació de la qual n'estem convençuts). (Nardone, G. I Portelli, C., 2005)

D'aquesta manera, la metodologia que exposem representa una intervenció **breu**, plantejada des d'un enfoc **estratègic** i **indirecte**, és a dir, sense treballar de forma directa amb el nen en el context del servei d'atenció psicològica. Novament ressaltam que, a nivell d'aplicació de la intervenció, és perfectament possible ajudar a un nen a resoldre el seu problema sense que hagi d'assistir-hi.

També en aquest cas destaquem l'enfoc teòric que subjau aquestes intervencions com a un recull d'aportacions oferides per models **sistèmics** i **constructivistes** de la teràpia psicològica breu. Insistim en que aquests models permeten un abordatge de les problemàtiques que considerem especialment apropiat en la infància. El treball indirecte permet evitar, a més de l'esmentada ferida a

l'autoritat dels educadors, un dels causants de bon nombre d'*efectes secundaris adversos* dels tractaments psicològics amb nens: els **diagnòstics**. (Ampudia, M., 2010)

Descripció del problema

Segons les classificacions diagnòstiques de trastorns mentals, el cas que exposarem a continuació s'identifica com a un **trastorn negativista/oposicionista desafiant**. Dit això, mirarem de fer una descripció més operativa i funcional amb l'objectiu d'afavorir el plantejament per a la resolució del problema.

Es tracta d'un nin de 9 anys que presenta una tendència a comportar-se de forma rebel amb una sèrie de figures adultes i les normes que aquestes intenten establir. Tant els pares com la tutora escolar, descriuen un seguit d'episodis que darrerament es donen amb una creixent freqüència i intensitat. Els pares ens expliquen com, a casa, des de fa ja uns mesos, tota ordre provinent d'ells, representa el probable desenllaç d'un conflicte greu amb el nen. La negativa a obeir es dona, bàsicament en **dues modalitats**: no obeir quan hi ha la demanda per part dels pares en fer alguna cosa o no fer-ho quan aquests demanen que aturi un comportament concret. En el primer grup s'hi inclouen comportaments típics dins les rutines dels nins en aquests moments evolutius (fer les tasques escolars, arraconar l'habitació, comportaments relacionats amb els hàbits d'higiene i cura personal, etc.). En el segon grup, habitualment s'identifiquen les activitats lúdiques que han de ser abandonades en un moment determinat (jocs de videoconsoles, mirar la televisió, marxar d'un lloc agradable i divertit com el parc, etc.). El problema no representa només la desobediència freqüent en diverses d'aquestes situacions, sinó l'escalada d'enfrontaments que, entre el nen i els pares, s'origina diverses vegades al dia. La situació s'ha agreujat de tal manera que els pares admeten un nivell de sensació d'impotència que, en el cas de la mare i segons l'especialista en psiquiatria que l'atén, ha causat un trastorn d'ansietat que requereix tractament farmacològic.

En el context escolar, els pares ens relaten problemes similars. La desobediència en ambdues

modalitats (“no vull fer” i “no vull parar de fer”) es dona amb elevada freqüència. Aquí podem afegir-hi la problemàtica d'**interacció social** amb la resta del grup-classe que els pares només ens esmenten però, com veurem en la part d'intervenció amb l'escola, requereix un abordatge específic. El rebuig directe d'un bon nombre de nens i nenes integrants del grup es manifesta sovint amb la negativa a voler compartir activitats amb ell, els continus conflictes per faltes de respecte i actituds molestes cap als demés i les freqüents “denuncies” provinents dels altres nens que la tutora rep. Aquí es desencadenen els respectius “judicis” que no sempre tenen en compte la “presumpció d'innocència” del nen. Fins i tot, ha arribat el punt on diversos pares de la resta del grup-classe han demanat a la direcció del centre, mesures immediates per resoldre el problema o, més ben dit: les conseqüències d'aquest sobre els seus fills.

Un cop completada la descripció del problema i de forma conjunta amb els pares, definim com a objectiu la dissolució d'aquest comportament desafiant fins el punt que permeti evitar la majoria dels conflictes actuals. També acordam la fita d'adquirir noves formes de comunicació que permetin l'obediència i l'adquisició de rutines que redueixin la necessitat d'emetre tantes ordres, cercant també d'aquesta manera, un canvi en l'**estil educatiu** dels pares.

Fins ara, què hem fet per resoldre el problema i no ha funcionat?

Quan els pares ens plantegen aquesta problemàtica, i com sempre fem, però especialment en l'àrea del comportament, passem a fer un anàlisi exhaustiu sobre els intents de resoldre el problema que s'han mirat d'introduir en els diferents contextos on aquest es dona. Volem saber què han fet les persones adultes que han intervingut amb un afany de resoldre'l.

Entre aquests intents de solució, els pares ens descriuen com, tant ells com la mestra, han intentat respondre a l'actitud del nin amb diverses accions que es poden considerar “de sentit comú”, entre elles: ignorar les seves provocacions, reflexionar conjuntament per fer-lo raonar, demanar que aturi el seu comportament, avisar, avisar de càstigs i castigar. Res ha tingut un efecte

positiu mínimament perdurable i per tant, no ha resolt el problema. A més, aquest seguit d'accions ha conduït la situació a un escenari on el nen és protagonista i obté així, les avantatges secundàries en forma d'”atencions especials” cap al seu comportament. Aquesta descripció, per tant, ja ens aclareix quines intervencions no han resolt el problema i aplicades d'una forma repetida, possiblement l'han mantingut i fet empitjorar. És a dir, amb això sabem quines han estat les **solucions intentades** del cas.

Estratègies per resoldre el problema

D'aquesta manera, en la primera entrevista ja tenim feta una descripció del problema, un primer objectiu, un anàlisi de les solucions intentades i ens situem davant la primera presa de decisió en quant a maniobres terapèutiques. Com fem habitualment, quan el problema que se'ns exposa afecta també al context escolar i des d'aquest, es demana ajuda i assessorament, oferim als pares l'opció d'establir un primer contacte amb els professionals de l'educació implicats. En aquest cas doncs, intervindrem simultàniament amb els mestres i els pares, amb estratègies dissenyades per al bloqueig del problema en cadascun dels dos contextos.

Dit això, tornem al desenllaç de la primera entrevista amb els pares. Necessitem una primera intervenció que ens permeti un canvi positiu inicial, encara que no sigui gaire generalitzat. Basarem aquesta primera intervenció en dues maniobres. En primer lloc, instruïm als pares per a que, en les properes dues setmanes exercitin una nova manera de demanar les coses al nen. Els suggerim que en diverses ocasions mirin d'emprar el següent format: “*m'agradaria que fessis això (o deixassis de fer allò), però com que crec que segurament no seràs capaç, tranquil si no ho aconsegueixes, no passa res*”. (Fiorenza, A., Nardone, G., 1995). Prèviament a aquesta proposta hem analitzat conjuntament amb els pares com la tendència del nen a inclinar-se sempre per l'opció contrària a la que ells demanden, va sempre precedida d'una mena de preparació o posició per part d'ells del tipus “*ara et manaré quelcom que has de fer, i jo insistiré molt encara que t'hi oposis*”. Aquest missatge,

transmès sovint mitjançant comunicació no verbal, detona una reacció imminent d'oposició per part del nen, que representa el principi de l'escalada simètrica d'enfrontaments amb la figura que l'imposa. Òbviament, la formulació que els proposem bloqueja aquesta posició. Per inconvenients d'aplicació fàcils de deduir, no podrem treballar amb aquesta mateixa estratègia en el context escolar i amb el grup-classe com a espectador.

La segona maniobra que proposem als pares consisteix en l'encàrrec d'observar les pròpies actituds educatives. El *registre d'ordres* consisteix en demanar els pares que triïn dos dies de la setmana, representatius en el que a ordres i hàbits per fer complir es refereix, hi anotin des del matí fins a la nit, totes les ordres donades incloent en dita anotació, les vegades que han hagut de repetir, recordar o insistir en cadascuna d'elles. Suggerim que confeccionin una llista individual cadascun dels pares. Els plantejam la tasca d'aquest registre com una mera recollida d'informació sobre “com es dona” el problema i no anticipam el descobriment que ells faran en l'experiència de la seva aplicació.

Canvis assolits en la segona sessió

Dues setmanes després tornem a entrevistar els pares, havent iniciat ja el treball amb els professionals de l'educació que exposarem més endavant. Aprofitem per informar-los d'aquesta coordinació i passem a l'anàlisi de l'evolució del comportament del nen. De l'efecte de les dues maniobres proposades, ens informen com han aconseguit un canvi més positiu del que esperaven (tot i que no absolut) mitjançant la fórmula “*m'agradaria que fessis això però com que segurament no ets capaç...*”. Ens relaten com en diverses ocasions, han vist que aquesta sol·licitud ha suposat un autèntic repte pel nen, que ha volgut desafiar la part de “*com que segurament no podràs*” i ha complert l'ordre, ara disfressada de suggerència o proposta .

Pel que fa al registre, la seva confecció sembla haver suposat una descoberta interessant: “*dels quatre registres que hem fet, els darrers són molt més breus tant en ordres donades com en*

vegades que hem hagut d'insistir". Vet aquí l'efecte terapèutic d'un registre que no només pretenia recollir informació. Ha servit per a que els pares s'hagin fet conscients de les vegades que manen i repeteixen ordres i d'aquesta manera han *sentit* que eren excessivament nombroses i espontàniament han començat a autocorregir aquesta tendència. Ara sí, els confessem l'objectiu autèntic de la tècnica per a que entenguin el funcionament del problema de manar excessivament i repetir les ordres. Ells mateixos ens aporten les argumentacions i explicacions del funcionament del problema de *manar massa*. Així els predisposem a l'aplicació de la nostra següent proposta, aquesta de forma més directa, ja que comptem amb un primer canvi que els ha engrescat força pel que fa a l'efecte del tractament i la confiança cap a aquest. Passem doncs a proposar la tècnica del *manar poc per obeir a la primera*. Consisteix en aplicar de forma metòdica quelcom que, com hem dit, ja han començat a fer de forma espontània. Demanem als pares que durant les properes dues setmanes, triïn cada dia un petit nombre d'ordres que considerin imprescindibles de les quals han anotat al registre. Un cop feta la tria, han d'intentar passar tota la jornada només manant en aquests casos i deixant que el nen actuï sense cap imposició directa en la resta de coses. Aquí també pretenem que els pares descobreixin com, engegada la dinàmica d'un canvi positiu en el seu comportament, el nen, espontàniament, complirà amb diverses de les seves responsabilitats sense requerir tantes ordres per part dels pares.

I ara prestem atenció a la part d'*obeir a la primera* de la consigna. A partir d'aquest moment han de ser estrictes en la següent norma: si manen una cosa, no poden repetir-la una segona vegada, ni òbviament, deixar que l'ordre no sigui complida. Si el nin no acata han d'actuar i ho poden fer acompanyant-lo a executar l'ordre, avisant que hi haurà un càstig si no l'obeeixen, despistant-lo per fer-lo complir, etc. D'alguna forma, demanem als pares que manin poc però siguin molt estrictes quan ho facin. Ja hem comprovat moltes vegades com aquest canvi, suposa una disminució de la tensió en tot el sistema familiar. El fet de ser estricte quan es mana, no acaba representant un problema de sobreexigència perquè es mana poc i la predisposició a l'obediència es major que si el

nen ha estat rebent ordres (i desobeint-les) durant tota la jornada. Amb la manera antiga d'obeir, a més, el nen es troba amb la paradoxa de que quan més vegades se li repeteix l'ordre, més difícil és obeir-la, pel simple fet de que quan l'acata deprés de diverses repeticions, ha de contradir la posició que ha anat afiançant en els anteriors intents. L'obediència en aquest sentit, pot ser fins i tot considerada un hàbit i no és difícil imaginar actituds parentals on hi ha una clara tendència a repetir ordres sense esperar una resposta per part dels fills, cosa que habitua al nen a no obeir a la primera. Aquest fet, s'exemplifica clarament en l'acudit de l'adolescent que diu: *“la meva mare sempre m'ha de repetir moltes vegades que baixi a sopar. Jo ho faig quan l'he sentit replicar-ho cinc o sis cops. De fet, un dia vaig baixar a la primera i el sopar ni tant sols estava fet.”*

Intervenció dins el context escolar

Com hem dit, entre la primera i la segona sessió vam iniciar el treball d'assessorament als professionals de l'educació que treballaven amb el nen. En aquesta primera entrevista amb l'equip educatiu, comprovem com hi ha peculiaritats de l'entorn escolar en la definició del problema. Sovint, una preocupació dels pares cap a la rebel·lia i mal comportament del nen, és ampliada des del punt de vista de l'escola, a un problema de relació social que pren en aquest context un caire prioritari. En aquest cas, fins i tot els mestres ens descriuen el problema donant molt més èmfasi als aspectes socials que al comportament negativista. Així doncs, després d'un nou anàlisi dels **intents de solució** portats a terme, veiem com des de l'escola han mirat de reconciliar-lo amb els demés, agrupar-lo en diferents formats i grups, apartar-lo per evitar els conflictes i sovint jutjar el seu comportament com a no respectuós i poc empàtic amb els altres. Aquesta situació ha portat al nen a una continua justificació dels seus actes, negant sempre qualsevol responsabilitat i amb freqüents acusacions als companys. Gradualment ha assolit el paper d'*“enemic de tothom”*, mestres i companys de classe i tothom espera d'ell reaccions i enfrontaments cada cop pitjors.

Decidim, per tant, proposar dues maniobres per a la intervenció. En primer lloc, l'estratègia

d'*observador del comportament del grup* (Balvi, E., Artini, A. 2009). El tutor li explicarà al nen que darrerament està analitzant els problemes de comportament dels nens de la classe per mirar de fer alguna cosa i intentar promoure'n la seva resolució. Amb aquest pretext, demanarà al nen que l'ajudi a observar com es donen aquests problemes en la resta del grup fent una tasca d'investigació en la que proporcionarà petits informes orals al mestre al final de cada jornada escolar. Li demanarà precisament a ell, perquè “*sé que tu has tingut conflictes, tot i que ara ja has millorat força, (encara que no sigui així) i això ens ajudarà a poder-los observar amb més detall, millor, des de la perspectiva de l'alumne, etc.*”. La informació pot ser anònima pel que fa a qui ha tingut el conflicte, però ha de ser molt detallada en com s'ha actuat, com s'han sentit les persones que l'han tingut, com ho han resolt, com ho hauria fet ell, etc. És clau evitar jutjar i sobre tot, fer paral·lelismes entre les actituds observades i el seu comportament habitual. La lògica d'aquesta estratègia parteix de dos supòsits, en primer lloc: la dificultat afegida que representa a l'hora d'iniciar conflictes, el fet de ser nomenat l'observador d'aquests. En segon lloc, la relació complementària de col·laboració mestre-alumne per a aquest objectiu, també dificulta la simetria dels enfrontaments entre ambdós. D'alguna manera “*ara el nostre enemic són els conflictes de la classe i tu i jo (alumne i mestre) l'hem de combatre*”. Si l'enemic són els conflictes, els enfrontaments nen-mestre ja no són la primera preocupació i desviant l'atenció cap al comportament del grup, tindrem també més possibilitats de començar a desfer el conflicte entre ambdós.

A continuació, i després de comprovar com els enfrontaments que el nen té, sovintegen no només amb els adults sinó també amb els mateixos companys, demanem als mestres l'aplicació d'una segona maniobra terapèutica: *el regal ocult* (Fiorenza, A., Nardone, G., 1995). Com a solucions intentades, veiem com el mecanisme habitual d'aquests enfrontaments continuats acostuma a basar-se en una comunicació mútua, molt carregada de missatges de rebuig i desafiament, tant a nivell de llenguatge verbal com no verbal. En aquest punt, qualsevol petit malentès és suficient per detonar un gran conflicte. Ambdós intercalen constantment posicions

defensives i d'atac. La tècnica per bloquejar aquesta escalada d'enfrontaments consisteix en que el mestre parli amb un dels dos alumnes confrontats i li entregui un petit obsequi que li presentarà com a un regal provinent de l'altre nen/a. Pot dir-li “*en Joan m'ha donat aquest obsequi per tu. Tenia moltes ganes de fer-te un regal però com que s'avergonyeix m'ha demanat que te'l doni jo. De fet, si vas a agrair-li, segurament negarà que te l'hagi fet ell, no ho voldrà reconèixer, ja ho veuràs...*” D'aquesta manera tenim la certesa de que si l'alumne que rep l'obsequi vol comprovar el petit engany, la resposta que obtindrà, confirmarà que no ho és (no ho reconeixerà com ha advertit el mestre). En aquest punt, l'alumne que rep l'obsequi tindrà una situació d'incertesa en la relació amb l'altre nen, que dificultarà els atacs i fins i tot l'actitud defensiva. Per ell serà considerablement més difícil agredir o atacar algú que l'ha obsequiat. Aquesta maniobra representa per tant, una primer pas per desfer un conflicte entre iguals.

Després d'unes setmanes, els mestres ens relaten els efectes positius d'aquestes dues maniobres. De la tasca d'*observar el comportament del grup*, han vist com el nen inicialment va entregar autèntiques perles en forma d'informe. Més endavant, va començar a avorrir la tasca. Els mestres no tenen cap dubte que hi ha hagut un canvi en la seva percepció dels conflictes i relaten un canvi positiu en el seu comportament. Els seus enfrontaments amb la resta han disminuït de forma considerable i quan encara es donen, ho fan amb una intensitat més lleu que fa unes setmanes.

Pel que fa a la tècnica del *regal ocult*, l'han aplicada en les dues direccions, és a dir, regals cap a nens del grup provinents del nen pel qual ens consulten i regals d'aquest provinents de diferents nens del grup (amb els que té més enfrontaments). Han comprovat també com el fet de rebre el regal dels altres l'ha deixat confús, en una situació incòmoda i lògicament gens favorable per a l'assetjament de qui li envia obsequis. Per altra banda també, altres nens s'han sorprès pel seu *ocult* obsequi i han començat a tenir una actitud de menor rebuig cap a la seva intervenció dins el grup.

Tot això ha permès una *reconstrucció* de la dinàmica de la classe on ara és possible establir

unes normes sense una continua lluita amb el nen. Els mestres ens descriuen la situació que ha comportat el canvi com a “*un context on ara es pot treballar amb el grup*”.

Consolidació del canvis

En la tercera sessió amb els pares, veiem com les coses han anat força bé amb la consigna de *manar poc per obeir a la primera*. Ens descriuen l'actitud del nen com a “*més relaxada*” i tret d'algun episodi al principi de la seva aplicació, estan molt satisfets amb el nivell d'obediència de les ordres que han assolit (tant en la forma *has de fer* com en la de *has de parar de fer*). Ara recolzarem la nostra intervenció en la tècnica del ***com empitjorar*** (Nardone, 2010), *demanant* als pares que una vegada al dia es preguntin què haurien de fer per tornar a l'estat anterior en el comportament del nen. D'aquesta manera els conduïm a un recordatori constant de les solucions antigues que van mantenir i empitjorar el problema i que ara, per consolidar el canvi, han de ser evitades.

Com sempre en aquests tipus d'intervencions, les darreres sessions van dirigides al seguiment i l'explicació completa i detallada de les maniobres utilitzades, amb l'objectiu de que els pares en coneguin a fons el mecanisme i d'aquesta manera també, entenguin l'engranatge que mantenia el problema. Des dels enfocaments de la teràpia breu es sosté que els problemes s'expliquen a través de les seves solucions i que la pròpia intervenció és sempre la millor forma de conèixer-los. Mitjançant la intervenció en el problema de comportament del seu fill, veiem com aquests pares que ara saben més sobre *com* funciona el problema, ja no es demanen *perquè* es dóna (Whatzlawick, P., Weakland, J.H. y Fisch, R., 1974) i aquest pas del *perquè* al *com* és possiblement el que millor caracteritza un bon resultat terapèutic.

Bibliografía

- American Psychiatric Association (apa). (2002). Manual Diagnóstico y Estadístico de los Trastornos Mentales DSM-IV-TR. Barcelona: Masson.
- Ampudia, M., (2010). Con la mejor intención. Cuentos para comprender lo que sienten los niños. Barcelona. Herder.
- Balvi, E., Artini, A. (2009). Curar la escuela. Milán. Herder.
- Fiorenza, A., Nardone, G., (1995). La intervención estratégica en los contextos educativos. Milán. Herder.
- Nardone, G. I Portelli, C., (2005). Conocer a través del cambio. Barcelona. Herder.
- Nardone, (2010). El Problem Solving Estratégico. El arte de encontrar soluciones a problemas irresolubles. Milán. Herder.
- Whatzlawick, P., Weakland, J.H. y Fisch, R., (1974). Cambio. Formación y solución de los problemas humanos. New York. Herder.